

Een geluksindex voor de oudheid?

Grieks-Romeins Egypte doorgelicht

KATELIJN VANDORPE

Nike aan haar zus Berenike, hartelijk gegroet. Voor alles bid ik dat je gezond bent en speciaal voor jou kniel ik voor de goden hier en bid ik dat de goede dingen des levens jou te beurt mogen vallen.¹

Deze Griekse brief uit Romeins Egypte omschrijft geluk op een eenvoudige manier als “de goede dingen des levens” (τὰ ἐν βίῳ ἀγαθὰ); Egyptische teksten spreken van leven “tussen de mooie dingen” (*hn n3 nfr:w*).² Maar hoe gelukkig waren mensen in de oudheid? Voor Grieks-Romeins Egypte kunnen we gebruik maken van uitzonderlijk materiaal: het droge zand van Egypte heeft duizenden papyrusteksten voor ons bewaard, die rechtstreeks uit de huiskamer komen. Papyri zijn als foto’s en gunnen ons een eerlijke blik op het leven van alledag, maar er is meer. We hebben vaak volledige archieven van families die in de kelder of onder de trap of onder een deurdeurpel van hun huis waren opgeborgen. De Leuvense website Trismegistos verzamelt al deze archieven.³ Archieven zijn veel meer dan foto’s, ze zijn als een biografische film waarin mensen huwen, een huis kopen, kinderen krijgen, geld of graan lenen, reizen, klacht indienen bij de overheid, belastingen betalen, een testament opmaken, sterven en hun erfenis via een notarisakte aan hun nakomelingen nalaten. Het zijn films over lagere en hogere klassen, over Egyptische en Griekse of ook multiculturele families, over nieuw samengestelde gezinnen met bijvoorbeeld een zoon uit een eerste huwelijk en vijf dochters uit een tweede huwelijk, over mannen die geen gezin hebben en duidelijk workaholic zijn, of over alleenstaande moeders die hun jonge zoon moeten uitsturen om de kost te verdienen.

Kan dit uitzonderlijke, vaak persoonlijke materiaal ons iets leren over hoe gelukkig deze mensen waren? En indien ja, hoe kunnen we dat geluk meten?

¹ *P. Mert.* II 82. Voor de afkortingen van papyrus- en ostraca-edities, zie http://library.duke.edu/rubenstein/scriptorium/papyrus/texts/clist_papyri.html. Ik wil graag Valérie Wyns danken voor haar nuttige literatuurtips en feedback.

² *O. Hor* 9, verso.

³ <http://www.trismegistos.org/arch/index.php>. Voor archiefonderzoek, zie Vandorpe (2009).

Volgens de huidige generatie psychologen, sociologen, economen en enquêteurs zou geluk objectief, via enquêtes, te meten zijn, maar we moeten wel een onderscheid maken tussen (1) emotioneel of tijdelijk geluk, bepaald door de ups en downs van de dagelijkse emoties. Hier stelt men de vraag: “Hoe voelde je je gisteren?”; en (2) evaluatief geluk ofwel levenskwaliteit, welzijn, waar men peilt naar een meer algemene evaluatie van het leven. Hier stelt men de vraag: “Vind je dat je over de jaren heen een gelukkig leven leidt?” Deze twee types van geluk hebben voorspelbare oorzaken.

Emotioneel of tijdelijk geluk

Emotioneel geluk hangt samen met de gewone dingen des levens, zoals vriendschap, tijd voor familie, liefdesgeluk of liefdesperikelen, en – opvallend – de oorzaken van emotioneel geluk zijn over de hele wereld, in Afrika of Europa, voor rijk of arm, vrij gelijklopend. Bijna iedereen wordt slecht gezind van slecht weer of lange files, of goed gezind van lekker eten. Misschien zijn de oorzaken van emotioneel geluk ook niet tijdsgebonden en vinden we die terug in het oude Egypte. Maar kunnen we een dergelijk geluk voor de oudheid traceren? Interviews of bevragingen zijn niet mogelijk, maar we hebben gelukkig massa’s private brieven waarin emoties duidelijk getoond worden, onverbloemd, ongegeneerd, brieven waarin we lezen of iemand zich die dag goed of slecht voelde, en waarom, en, zoals misschien wel te verwachten, leiden daar dezelfde dingen des levens als vandaag tot een gevoel van geluk of ongeluk. Opvallend is dat de Griekse en latere Egyptische (Koptische) brieven⁴ veel meer emoties laten zien dan de vroege Egyptische (Demotische) exemplaren⁵, waar – indien emoties al meegedeeld worden – dat op een gecontroleerde manier gebeurt. Ik neem de lezer hier mee doorheen een kort emotioneel overzicht. Relatief gezien laten vrouwen⁶ in Egypte vaker hun emoties zien dan mannen.

Eenvoudige liefde kan uiteraard niet ontbreken, laat ons daarmee starten:

Didyme groet haar broer [een vaak voorkomende aanspreking voor de echtgenoot], en zonnetje. Weet dat ik de zon niet kan zien omdat je uit mijn zicht bent, want ik heb geen andere zon dan jij.⁷

⁴ Voor Koptische brieven, zie Boud’hors (forthcoming).

⁵ Voor emoties in Demotische brieven, zie Depauw (2006) en Tait (forthcoming).

⁶ Zie Clarysse (forthcoming). Voor brieven van vrouwen, zie Bagnall & Cribiore (2006).

⁷ *P. Oxy.* XLII 3059; voor een andere liefdesbrief, zie bijvoorbeeld *P. Oxy.* III 528 = *Select Papyri* I 125.

Vreemd genoeg is dit een van de enige liefdesbrieven die we hebben. De verklaring hiervoor is eigenlijk eenvoudig: het gaat om een privacy probleem. Weinig vrouwen konden lezen of schrijven, dus voor de redactie van een liefdesbrief moesten ze een beroep doen op een mannelijke schrijver, en als ze een dergelijke brief ontvingen, dan moest een man die voorlezen (Clarysse forthcoming).

De spreekwoordelijke schoonmoeder mag ook niet ontbreken. Een meisje dat in Alexandria verblijft, schrijft aan haar eigen moeder:

Als zij [mijn schoonmoeder] nog een maand bij mij blijft zoals het nu is, dan verdrink ik mezelf in de zee hier!⁸

Zwaar zieke kinderen zorgen ook voor veel verdriet, zoals nu. Normaal toch, denk je, maar onderzoek over de hogere kringen in de Romeinse wereld wijst er vaak op dat ouders zich niet al te fel hechtten aan jonge kinderen, omdat de kindersterfte vrij groot was. Een brief als deze laat echter zien dat dat helemaal niet het geval was in Egyptes midden- of lagere klassen:

Isidora aan Hermias haar broer [= de echtgenoot], heel vele groeten. Doe toch al wat je kan om alles opzij te zetten en kom a.u.b. morgen. Ons kind is zo ziek. Hij is zo mager geworden en eet al zes dagen niet meer. Kom toch naar hier, straks sterft hij nog zonder dat je bij hem bent. Besef goed dat als hij sterft en je bent er niet, je moet opletten, anders zal Hephaestion moeten vaststellen dat ik me opgehangen heb.⁹

We weten uiteraard niet of Isidora haar dreigement zal uitvoeren, maar de brief toont duidelijk aan in welke emotionele toestand ze verkeert. Zonder de steun van haar man, kan ze de dood van haar kind niet aan.

Als we al deze getuigenissen samenleggen, krijgen we een breed palet van oorzaken die bij de mensen sterke emoties teweegbrachten, en dat breed palet verschilt niet zoveel van het palet van onze 21ste-eeuwse maatschappij. Maar we kunnen ook variaties detecteren in die emoties, nagaan hoe verschillende mensen op dezelfde gebeurtenis reageerden, in overeenstemming met hun karakter of hun positie. Dit laat bijvoorbeeld het archief van de gouvogouverneur Apollonios zien, dat dateert uit een crisisperiode, toen Egypte geteisterd werd door opstandige joden en er soms gruwelijke misdaden begaan werden. Apollonios is in die periode vaak lang weg van huis, want hij moet de gouw

⁸ *P. Petaus* 29, met Engelse vertaling in Bagnali & Criore (2006: 276).

⁹ *PSI* III 177, met Engelse vertaling in Bagnali & Criore (2006: 280).

waarvoor hij verantwoordelijk is, zo goed mogelijk besturen. Verschillende brieven tonen hoe bezorgd het thuisfront is: zijn vrouw Aline, zijn moeder Eudaimonis en zijn dienaar Taous drukken in meerdere brieven hun bezorgdheid op een heel eigen manier uit.¹⁰ Vrouw Aline kan niet eten of slapen, ook niet tijdens de nieuwjaarsdagen (gelukkig is haar vader in de buurt, die ervoor zorgt dat ze toch iets eet), moeder Eudaimonis dreigt ermee nooit nog tot de goden te bidden als haar zoon iets overkomt, dienaar Taous drukt op een beleefde manier haar sterk verlangen uit om haar meester terug te zien en wou dat ze naar hem kon “vliegen”. Niet alleen brieven kunnen trouwens emoties tonen, ook vele magische spreuken of een soort voodoopoppen tonen emoties, vooral van woede en wraakzucht, waarbij mensen een beroep doen op bovennatuurlijke interventie om iemand te straffen (Ritner 1993).

Bij emotioneel geluk gaan we dus op zoek naar de *oorzaken* van dagdagelijks (on)geluk. Dit onderzoeksdomein sluit nauw aan bij onderzoek naar emoties, dat de laatste vijf jaar populair is geworden in het papyrologie.¹¹ Emotieonderzoek¹² zoekt vooral naar *welke emoties* er precies uitgedrukt kunnen worden, zoals woede of schaamte, en welke woorden of uitdrukkingen daarbij gebruikt worden (lexicografische aspecten). Emotieonderzoek heeft nog een andere dimensie, namelijk emotie-als-strategie: mensen, ook in Egypte, beseften heel goed dat ze via emoties anderen konden manipuleren. We vinden dit aspect terug in de vele klachten gericht aan overheidsambtenaren: hier tonen mensen op een strategische manier de goede emoties bij zichzelf en de slechte emoties bij hun tegenstanders, zoals “hij heeft afschuw voor mij omdat ik oud ben en slecht zie” of “omdat ik minderjarig ben”, of nog “omdat ik een vrouw ben”, of “omdat ik een Egyptische ben”. Ten slotte gaan sommige emotieonderzoekers de meer antropologische weg op en gaan via emoties na of de antieke mens in een *shame* of een *guilt culture* leefden: in een *shame culture* geef je je zonden openlijk toe, in een *guilt culture* verinnerlijk je je schaamte en voel je je bijgevolg schuldig.

Met dit korte overzicht van echte en gemanipuleerde dagdagelijkse emoties en hun oorzaken kunnen we dit luik over de emotionele *happiness* afsluiten en overgaan naar het tweede luik.

¹⁰ Bagnall & Crihiore (2006: 139-163) en Rowlandson (1998: 118-124). Voor een inleiding tot het archief van Apollonios, zie Clarysse (1989).

¹¹ Zie bijvoorbeeld het grootschalige project “The Social and Cultural Construction of Emotions: The Greek Paradigm” (funded by the European Research Council with an Advanced Investigator Grant (2009-2013) and affiliated with the Centre for the Study of Ancient Documents and the Classics Faculty of the University of Oxford).

¹² Zie bijvoorbeeld Kotsifou (2009, 2012a, 2012b).

Evaluatief of langdurig geluk (welzijn): hoe meten?

We zijn eigenlijk vooral geïnteresseerd in langdurig geluk of welzijn van de inwoners van Grieks-Romeins Egypte, een nog onontgonnen onderzoekstopic. Het meten van welzijn of langdurig geluk is nochtans een *trendy topic* in sociale en aanverwante wetenschappen, en is zelfs uitgegroeid tot een zelfstandige subdiscipline als de *economics of happiness*¹³, waar economisch onderzoek gecombineerd wordt met inzichten vanuit de psychologie en de sociologie.

Er zijn parameters ontwikkeld om het niveau van welzijn te bepalen, zoals gezondheid, werkgelegenheid, onderwijs, enz. De meeste geluks- of welzijnsparameters zijn universeel en dus crosscultureel (Veenhoven 2012). Wel kan de relevantie van de parameters verschillen van cultuur tot cultuur: de meeste parameters zijn bijvoorbeeld zowel in Europa als Azië dezelfde, maar religiositeit lijkt een grotere invloed te hebben op de levenskwaliteit in Azië, als gevolg van de Aziatische, ervaringsgerichte religies die rituelen en praktijken aanreiken “that promote feelings of joy and pleasure, and thus contribute to life satisfaction” (Jagodzinski 2010: 101).

Er is geen consensus over welke set van parameters het meest geschikt is voor het vergelijken van de levenskwaliteit tussen culturen. Er zijn een aantal belangrijke indexen ontwikkeld, zoals de PQLI (*Physical Quality of Life Index*) (Morris 1979), de IWI (*International Wellbeing Index*) (Cummins 2002) of de *Happiness Index*, besproken in 2012 in een gedetailleerd verslag van het *Earth Institute of the Columbia University* in samenwerking met de *London School of Economics* (Helliwell, Layard & Sachs 2012). Ze bieden een groot scala van crossculturele parameters aan die bijdragen tot geluk, zoals lichamelijke en geestelijke gezondheid, sociale netwerken, werkgelegenheid, onderwijs, veiligheid, vrijheid, toegang tot religieuze ervaring, diensten en infrastructuur, enz. Het gaat dus om veel meer dan puur economische parameters. Want het verhogen van geluk is zoveel meer dan het verhogen van welvaart. Een voorbeeld: de VS heeft – tot vóór de crisis – gedurende een halve eeuw een opvallend grote economische en technologische vooruitgang geboekt, maar zonder winst op het vlak van geluk van de burgers.

De gelukkigste landen vinden we in Noord-Europa, met Denemarken op kop: zij hebben een hoog inkomen, 40 keer hoger dan de minder gelukkige landen, ze hebben vertrouwen in het bestuur en ervaren weinig corruptie, ze hebben 28 jaar meer gezonde jaren te leven en hebben een groot gevoel van

¹³ Zie bijvoorbeeld Fleurbaey, Schokkaert & Decanq (2009).

vrijheid. De minst gelukkig landen vinden we in de zuidelijke helft van Afrika.

Terwijl crossculturele vergelijkingen van geluk populair zijn in het moderne onderzoek, zijn er bijzonder weinig pogingen ondernomen om de geluksindexen – in weliswaar aangepaste vorm – toe te passen in geschiedsonderzoek. Jordan bijvoorbeeld bespreekt types bronnen (bv. censusdata) en methodes om de levenskwaliteit te meten van de 17de- en 19de-eeuwse inwoners van Dublin en van een aantal steden in Engeland en Wales. Hiervoor ontwikkelde Jordan de *Victorian Index of Quality of Adult Life* (VICQUAL Index) (Jordan 2009, 2010). Hij legt een sterke nadruk op het belang van gezondheid en op financieel kapitaal. Volgens een studie over de kwaliteit van het leven in drie eeuwen Franse geschiedenis (1695-1990) (Ostroot & Snyder 1996) is de belangrijkste parameter de interpersoonlijke relaties (naast voedsel en onderdak, gezondheid, veiligheid); deze studie vertrekt van de parameters van de eerder genoemde PQLI.

Meer dan enige andere regio in het antieke Middellandse-Zeegebied, stelt Grieks-Romeins Egypte ons in staat om het privéleven van rijke families en van de middenklasse te analyseren. Zoals voor Victoriaanse Engeland of voor katholiek Frankrijk, moet een aangepaste index voor Egypte worden ontwikkeld, waarvan reeds een voorlopige versie is voorgesteld (Vandorpe 2013): de happiness index noemt 33 indicatoren van geluk, gegroepeerd onder negen domeinen of pijlers.¹⁴ Rekening houdend met de beperkingen van het papyrologisch materiaal, zijn de volgende parameters bruikbaar om het geluk te bepalen. De oplijsting hier vertrekt van de wereld rond een individu om dan scherp te stellen op het individu zelf (zie Tabel 1 voor meer details):

- ♦ de overheidspijler, want goed bestuur draagt bij tot geluk: goed bestuur door de mensen te laten deelhebben aan het bestuur, respect voor fundamentele vrijheden, zorgen voor veiligheid, zorgen voor infrastructuur;
- ♦ de milieupijler, waar ecologische parameters aan bod komen: voor de oudheid spelen vooral de topics ‘schade door dieren’ en de gevolgen van de urbanisatie, en specifiek voor Egypte, het uitblijven van de Nijloverstromingen een belangrijke rol;
- ♦ de sociale pijler: de aan- of afwezigheid van familiale en sociale netwerken waarop men kan terugvallen, sociale en culturele tolerantie

¹⁴ De negen domeinen zijn *Health, Psychological well-being, Education, Cultural diversity and resilience, Community vitality, Living standards, Ecological diversity and resilience, Good governance* en *Time use*.

tegenover minderheidsgroepen, niveau van opvoeding, waarden (onderscheid goed-slecht, enz.);

- ♦ de economische pijler: bv. werkgelegenheid, inkomen, huisvesting;
- ♦ de fysieke en mentale pijler: bv. de mogelijkheid om emoties te uiten, fysieke en mentale gezondheid, handicap, inclusief het psychologisch welbevinden dat men kan putten uit voldoening in werk, religie, spiritualiteit.

Tabel 1. Parameters geluksindex voor Grieks-Romeins Egypte.

De overheidspijler ('goed bestuur')
– werking/efficiëntie overheidsdiensten (wetgeving, administratie, enz.)
– diensten en infrastructuur (irrigatienetwerk, wegen, havens, enz.)
– politieke participatie
– fundamentele (?) mensenrechten
– veiligheid(sgevoel) (inzet politie en leger)
De milieupijler
– ecologische aspecten (klimaat: zon, hitte, enz.)
– urbanisatie (sociale gevolgen van urbanisatie, o.a. wegtrekken van platteland, enz.)
– schade aan oogsten door wilde dieren
De sociale pijler
– familiale en sociale netwerken (bv. in geval van zwangerschap, financiële problemen, enz.)
– sociale en culturele vrijheid (behoud van eigen gebruiken, religie, taal, enz.)
– opvoeding, geletterdheid, kennis van lokale mythes, enz.
– beroepsopleiding
– notie van waarden (onderscheid goed-kwaad, enz.)
De economische pijler
– huisvesting (kamerratio, dak, houten deuren)
– bezittingen (land, huis, vee, enz.)
– inkomen en belastingdruk
– werkgelegenheid
De fysieke en mentale pijler
– fysieke gezondheid (leeftijdsverwachting, handicap)
– psychologisch welzijn:
– mogelijkheid om emoties uit te drukken
– toegang tot spiritualiteit en/of religieuze belevenis

Welke perspectieven opent zo'n geluksonderzoek voor een antieke maatschappij?

Grieks-Romeins Egypte: de dominante parameters

We kunnen tot op zekere hoogte, zoals voor Victoriaans Engeland of katholiek Frankrijk, nagaan welke parameters dominant waren. Dat onderzoek is nog maar ten dele gebeurd, maar we kunnen toch al enkele conclusies trekken. De papyrologische documentatie (o.a. censusdata en contracten) laat zien dat er veel aandacht uitging naar de bezittingen (roerend en onroerend goed) van een persoon. Het gaat hier echter om documentatie met een meer officieel karakter, en de nadruk op bezittingen is deels bepaald door wat de overheid belangrijk vond (bv. welke goederen belast moesten worden en aan welke tarieven). Maar ook teksten met een meer privaat karakter, zoals klachten, brieven of vragen aan orakels bevestigen de trend: de meeste aandacht ging uit naar bezittingen (koop, verkoop, erfenis, diefstal, enz.), naast een goedbetaalde baan (zie Tabel 2).

Tabel 2. Dominante parameters volgens de orakelvragen.^a

Orakelbriefjes (Grieks-Romeinse periode)	Orakel van Astrampsychus (Romeinse periode)
1. vragen i.v.m. bezittingen (koop, lening, erfenis, diefstal, enz.) en beroep,	1. vragen i.v.m. bezittingen (koop, lening, erfenis, diefstal, enz.) en beroep,
2. reizen of thuis blijven,	2. liefdes- en huwelijksperikelen,
3. gezondheid of ziekte,	3. politiek,
4. liefdes- en huwelijksperikelen,	4. reizen of thuis blijven,
5. cultus.	5. gezondheid of ziekte.

a. Deze top-5 is gebaseerd op Clarysse (1996) en Naether (2010).

Laat ons even inzoomen op de orakelvragen. Zowel Grieken als Egyptenaren konden met een prangend probleem terecht in de lokale tempel, waar ze een dubbele vraag – neergeschreven op twee verzegelde bladen papyrus – indienden: de vraag werd positief gesteld:

O mijn Grote Heer Soknebtynis. Als Taweche, de dochter van Imouthes, de meubels en de zeven acaciaplanten uit het huis van Paneith genomen heeft, moge dan dit briefje, O Soknebtynis, er voor mij uitgehaald worden.

en ofwel werd de vraag ook negatief geformuleerd, ofwel werd een alternatief gegeven:

O mijn Grote Heer Soknebtynis. Als Horos, de zoon van Pachnoum, de meubels en de zeven acaciaplanten uit het huis van

Paneith genomen heeft, moge dan dit briefje, O Soknebtynis, er voor mij uitgehaald worden.

De god maakte een keuze en dat briefje werd dan aan de gelovige teruggegeven. Het orakel van Astrampsychus¹⁵ is een doe-het-zelf-orakel, een orakelboek dat kon geconsulteerd worden. Er zijn bijna 100 vragen waarop het boek een antwoord geeft, waaronder “Zal ik het verlorene terugvinden?” of “Zal ik erven van mijn vrouw/mijn moeder/mijn vader?” of “Als ik geld leen, zal ik het niet verliezen?”. De antwoorden variëren van “Je zal erven, maar niet alles”, of “Leen niet want je zal het geld verliezen”, of “Je goederen zullen niet geveild worden, wees niet bang.”

Het grote belang dat de inwoners van Egypte hechtten aan hun bezittingen, vertaalt zich ook in allerlei gebruiken. Wanneer mensen goederen verstuurd of ergens deponeerden, gebruikten ze graag verzegelingen (vele mensen hadden een zegelring) en maakten ze graag een inventarislijst op, waarin ze soms erg in detail traden. Een koffer vol kledij van Zenon, die in de Delta meereisde met de staf van de minister van Financiën (3de eeuw v.C.), werd nagezonden naar Zenon en bij de kledingstukken staat telkens vermeld welke kleur ze hebben, of ze nieuw zijn, of gewassen of versleten of half versleten.¹⁶ Zo kon niemand stiekem een kledingstuk wisselen. In andere lijstjes wordt bij meer kostbare goederen aangegeven hoeveel ze waard zijn. Zo nam een welgestelde Griekse cavalerieofficier allerlei benodigdheden mee op campagne, waaronder een ontbijttafeltje, “bedpoten van 1000 drachmen” en een wollen matras “van ongeveer 25 kg”.¹⁷ Egyptische vrouwen – ook die uit de midden- en lagere klassen – hadden de gewoonte om de ‘vrouwenzaken’ die ze bij een huwelijk meenamen naar het huis van hun man, in detail op te lijsten als een soort bijlage bij het huwelijkscontract.¹⁸ Meestal prijkte de dure bruidssluier bovenaan het lijstje, gevolgd door gouden en/of zilveren juwelen. Voor elk van die juwelen werd het precieze gewicht aangegeven (bv. een zilveren halsketting van 54,6 g, of een ring van 9,1 g).

Andere sterke indicatoren zijn de gezondheid (fysieke pijler), veiligheid bij reizen (overheidspijler) en familielevens (sociale pijler). Slavernij, daarentegen, krijgt weinig aandacht. In de oudheid was er nog geen sprake van fundamentele mensenrechten (overheidspijler). Slavernij verdween trouwens ook niet met de komst van het christendom. Zelfs priesters en monniken

¹⁵ Hoogendijk & Clarysse (1981), Browne (1983, 1987) en Naether (2010: 405-406 en 406-408).

¹⁶ *P. Cair. Zen.* I 59092.

¹⁷ *P. Dryton*, pp. 296-298.

¹⁸ *P. Eheverträge*, pp. 288-315; Pestman (1961: 91-102).

bezaten, kochten of verkochten slaven. Als er al klachten waren over slavernij, ging het vaak om vrije mensen die krijgsgevangen waren genomen tijdens woelige periodes, of die door schulden in de slavernij terechtgekomen waren, een groot probleem vooral in laatantieek Egypte: crediteurs hadden het recht om de kinderen van hun debiteurs tot slaaf te maken. Vandaar dat ouders vaak wanhopige brieven stuurden naar christelijke gemeenschappen met de vraag om financiële hulp (Manning 2014: hoofdstuk 9.3). Ook krijgsgevangenen werden soms in groten getale door kloosters vrijgekocht (Lopez 2013).

Een meer persoonsgerichte benadering

Papyrologisch onderzoek is bij uitstek geschikt is om de persoonlijke leefwereld van mensen te bestuderen, maar als je geluksindexen naast het huidige papyrologisch onderzoek legt, is er toch een discrepantie: het moderne onderzoek vertrekt nog te veel vanuit instellingen en te weinig vanuit de mensen. We illustreren dit vooreerst aan de hand van een actueel thema: werkgelegenheid.

Werkgelegenheid

Wat blijkt voor Egypte: hier is eigenlijk geen algemeen onderzoek naar gedaan, wel naar allerlei beroepen, het inkomen van beroepen, de status van beroepen. Maar hadden mensen wel altijd werk? Echte klachten vinden we daar niet over in de brieven, wel laten de orakelvragen zien dat de beroepskeuze mensen bezighoudt. Het eerder genoemde orakel van Astrampsychus vermeldt onder meer de volgende vragen en antwoorden, en laat zien welke beroepen en functies gegeerd zijn:

Vragen:

- ◆ Zal ik in het leger dienen?
- ◆ Zal ik promotie maken?
- ◆ Zal ik notaris/*oikonomos* worden?
- ◆ Zal ik als priester worden aangesteld?
- ◆ Zal ik een bisschop worden?
- ◆ ...

Antwoorden:

- ◆ Je zal priester worden, maar niet onmiddellijk.
- ◆ Je zal een generaal worden, je zal het goed doen en je zal aanzien genieten.

- ◆ Je zal een *oikonomos* worden en iemand zal jaloers op je zijn.
- ◆ Het is niet je lot om bisschop te worden. Geef de hoop op...
- ◆ ...

Een groot verschil met vandaag is dat (1) doordat beroepen toen veel minder gespecialiseerd waren, mensen verschillende jobs hadden en daardoor eventuele crisissen beter konden opvangen, en (2) mensen veel ondernemender waren, wellicht uit noodzaak. Neem nu bijvoorbeeld de Egyptenaar Horos, zoon van Nechouthes¹⁹, die leefde in Opper-Egypte: hij werkte deeltijds als militair aan de zuidgrens en later in zijn eigen dorp, of was op andere momenten reservist en werd op wat oudere leeftijd zelfs gedecoreerd als één van de enigen in het dorp met een koninklijke *chiton* en gouden diadeem; daarnaast was hij deeltijds landbouwer en zakenman: hij beschikte over heel wat gronden, zowel graanland als wijngaarden, die hij soms zelf bewerkte of verpachtte, soms verkocht en dan weer aankocht; met de middelen die hij verwierf, leende hij graan of geld uit tegen hoge rente: voor verbruiksgoederen rekende men een rente aan van 50%, voor geld van 24% op jaarbasis; bepaalde van zijn collega's weidden daarnaast ook vee, hijzelf was een duivenliefhebber en had verschillende duiventillen (duiven waren toen een lekkernij); in moeilijkeren tijden, in tijden van politieke instabiliteit, toen de overheid niet altijd voldoende middelen had om zijn soldaten te betalen, kon hij terecht bij de lokale tempel, waar hij een "dienaar en herder" van een lokale god werd, en zo ongetwijfeld op een soort vervanginkomen kon rekenen. De rol van de Egyptische tempel is hier wel opvallend: die was al in de faraonische periode een economisch en sociaal centrum en blijft deze rol nog voor een stukje vervullen in de Grieks-Romeinse tijd.

Een ander voorbeeld is de hierboven reeds genoemde Griek en manager Zenon²⁰, die ons een archief van bijna 2000 teksten naliet. Hij werkte voor de tweede belangrijkste man in het land, de minister van Financiën, als diens handelsvertegenwoordiger in het buitenland en privésecretaris, en daarna – na een lange ziekte – kreeg hij een job waarbij hij minder moest reizen: hij werd de manager van een enorm landgoed van de minister in Egyptes bekendste (semi)oase, de Fajoem. Ook al was dit een zware taak, we zien toch dat Zenon geleidelijk een aantal zelfstandige zaakjes opzette, wellicht om te zorgen dat hij in zijn oude dag toch nog op een zeker inkomen kon rekenen, want hij had geen kinderen die voor hem konden zorgen: hij pachtte belastingen als tolle-

¹⁹ Vandorpe & Waebens (2010: § 40).

²⁰ Vandorpe, Clarysse & Verreth (2015).

naar, hij leende geld uit tegen rente, hij was een tussenpersoon voor het verpachten van heel wat land, hij verhuurde lastdieren aan boeren en bezat badhuizen die een aardig centje konden opbrengen. In het leven van deze Griek speelde de tempel geen cruciale rol.

Een combinatie van jobs en een grote ondernemersgeest zijn de sleutel tot een vrij goede werkgelegenheid in het Egypte van toen. Maar Egypte kende ook zijn crisissen, gewoonlijk wanneer de Nijloverstromingen jarenlang ondermaats waren of wanneer Egypte leed onder rebellieën die het land onveilig maakten. Verder kon er vooral voor weduwen en voor mensen in hun oude dag een probleem rijzen. Hier kwamen de kinderen echter in beeld, of men bleef ondernemend, zoals deze brief laat zien:

Toen ik hoorde dat je Egyptisch leerde schrijven, was ik heel blij voor jou, want als je naar de stad komt, dan kan je de slavenjongetjes van de dokter gespecialiseerd in lavementen leren schrijven, en je zal een inkomen hebben voor je oude dag.²¹

Maar deze oude vrouw Haynchis had het minder gemakkelijk:

Ik neem bier uit de grote biercentrale en ik betaal stipt. Maar Demetrius, de wijngaardenier, heeft mijn dochter verleid en weggehaald. Hij houdt haar verborgen, en beweert met haar te zullen trouwen zonder mijn toestemming te vragen. Zij was mede-uitbaatster van het café en zij zorgde voor mij op mijn oude dag. Nu lijd ik verlies omdat ze is weggegaan, en ikzelf heb niet meer genoeg om van te leven. En hij heeft al een andere vrouw en kinderen hier, zodat hij niet kan trouwen met mijn dochter, die hij bedriegt.²²

Dat vrouwen in het algemeen een minder grote rol speelden in het verwerven van een inkomen, mag blijken uit onder meer deze brief:

Kallipos groet Zenon. Ben je in slaap gevallen dat je je niet om mij bekommert nu ik in de gevangenis zit? Denk aan je kuddes. Weet dat de geiten zullen omkomen, want de weg waarlangs mijn vervanger ze naar de weiden brengt, is heel gevaarlijk [...] Als je akkoord gaat, zal ik mijn vrouw in mijn plaats in de gevangenis laten, totdat je de beschuldigingen tegen mij hebt onderzocht.²³

²¹ UPZ1 148.

²² *P. Lond.* VII 1976, Nederlandse vertaling in Clarysse & Vandorpe (1990: 98-100, no. 15).

²³ *P. Mich. Zen.* 87, Nederlandse vertaling in Clarysse & Vandorpe (1990: 102-104, no. 16).

Belastingdruk

Voor een tweede voorbeeld van de mogelijkheden die het geluksonderzoek biedt, komen we terecht bij de parameter van het inkomen (economische pijler). Binnen deze parameter is het aspect belastingdruk belangrijk. Studies over belastingen in Egypte sommen telkens weer de ellenlange lijst van types belastingen op en concluderen dat er veel belastingen te betalen werden.²⁴ Om de reële belastingdruk te meten mag je echter niet uitsluitend van zo'n opsomming vertrekken, maar moet je ook per individu nagaan hoeveel belastingen hij moet betalen. We kunnen dat effectief doen voor personen wier archieven we hebben, waaruit drie soorten belastingen naar voren komen: (1) de inwoners betaalden enerzijds lage taksen in ruil voor dienstverlening (bv. boeren betaalden een taks voor het onderhoud van de dijken); (2) ze betaalden vaste maar lage taksen op hun persoon (hoofdelijke belasting) en per stuk vee; (3) vóór de tijd van de Romeinen valt op dat de zwaardere belastingen vaak taksen zijn op wat geproduceerd wordt in de brede zin van het woord (graan op het land of inkomsten van een onderneming, bijvoorbeeld van een badhuis). Het gaat hier echter telkens niet om een vaste maar om een procentuele taks (die varieerde van 10 tot 50%), dus als er minder productie en minder inkomsten waren, dan verminderen de belastingen verhoudingsgewijs. De befaamde belastingdruk in Egypte moet vanuit dit perspectief zeker herbekeken worden en is m.i. minder zwaar dan algemeen wordt aangenomen. Bovendien betekent een hoge belastingdruk niet automatisch dat mensen ontevreden zijn. De Denen betalen de hoogste belastingen ter wereld, maar ze blijken wel de gelukkigste mensen te zijn. Hiermee belanden we bij het laatste perspectief dat het geluksonderzoek biedt.

Evaluatie van het beleid in Grieks-Romeins Egypte

Egypte stond in de keizertijd bekend als de graanschuur van Rome. Zijn natuurlijke rijkdommen, de hoge opbrengsten van de gewassen en de belastingen waren een zegen voor de heersers. Een groot aantal belastingen werden reeds geheven door de Ptolemeën, de hellenistische koningen van het Nijl-land (332-30 v.C.; de dynastie eindigde met de beroemde Cleopatra). Heel wat onderzoekers hadden of hebben medelijden met de Egyptische belastingbetaler, zoals bijvoorbeeld Claire Préaux, die de eerste uitgebreide studie schreef over het Ptolemeïsche fiscale stelsel: "l'économie royale était tout

²⁴ Voor de Ptolemeïsche tijd, zie Préaux (1939) en Huss (2011); voor Romeins Egypte, zie Wallace (1938).

entière coordonnée en vue d'enrichir le roi".²⁵ Maar is dat wel zo? We moeten niet alleen de belastingdruk in rekening brengen (of die nu hoog was of aanvaardbaar), we moeten eigenlijk alle parameters van de geluksindex aftoetsen aan het beleid van de Ptolemeeën en na hen de Romeinen: waarin investeren ze? Een eerste, algemene survey laat zien dat bijvoorbeeld de Ptolemeeën in heel wat geluksparameters daadwerkelijk investeerden, en dat we de hen dus veel positiever moeten evalueren dan tot op heden is gebeurd.

Tabel 3. Enkele parameters van de geluksindex bij de Ptolemeeën.

Parameter	Investering door de Ptolemeeën
Gezondheid	Investeren in geneeskundig onderzoek (in Alexandrië) en promoten het beroep van dokter via taksvermindering.
Spirituele/religieuze beleving	Investeren sterk in lokale religie (bouwen en restaureren tempels, geven de tempels subsidies voor werking); ze zijn tolerant tegenover andere types van religie, bijvoorbeeld de joodse religie.
Sociale en culturele vrijheid	Introduceren in aangepaste vorm Griekse instellingen, maar laten de lokale Egyptische instellingen bestaan en laten ze deel uitmaken van het rechtssysteem, belastingstelsel, notarissysteem.
Opvoeding	Promoten het beroep van leraar via taksvermindering; investeren in de Griekse literatuur in Alexandrië.
Bescherming van de bezittingen	Uitgebreid systeem om de bezittingen van inwoners door de staat te laten beschermen (op juridisch vlak); Uitgebreid systeem om klachten van inwoners op te vangen, 'snelrecht'
Veiligheid	Leger en politie worden ingezet.
...	

Concluderend kunnen we stellen dat de geluksindex nieuwe perspectieven opent op drie niveaus: de index helpt ons om na te gaan welke parameters dominant waren in de Egyptische maatschappij; ten tweede, kunnen we een reeks nieuwe vragen stellen aan het vertrouwde papyrologische materiaal, vragen die ons dichterbij de antieke mens brengen. We moeten niet alleen praten over allerlei types beroepen, maar we moeten ook proberen om vragen te beantwoorden zoals: wat weten we over de tewerkstelling van mensen? Hadden ze wel altijd een inkomen? We hebben niet alleen te maken met de vele types belastingen, maar we moeten ons eveneens afvragen of mensen een

²⁵ Préaux (1939: 569).

probleem hadden met de belastingdruk: waren ze in staat om hun belastingen te betalen? Misschien waren ze sowieso tevreden, omdat zij op een goed bestuur konden rekenen. En dat brengt ons meteen bij het derde nieuwe perspectief: de regering van bijvoorbeeld de Ptolemeeën kan volgens de geluksindex worden beschouwd als een voorbeeld van vrij goed bestuur. De idee van een Ptolemeïsch bureaucratisch bestuur dat enkel veel belastingen wilde heffen moet, zo niet aangepast, dan toch op zijn minst genuanceerd worden. De Ptolemeïsche overheid investeerde immers in een aantal indicatoren van de geluksindex en verdient bijgevolg een positievere waardering.

Bibliografie

- Bagnall, R.S. & R. Cribiore 2006. *Women's Letters from Ancient Egypt: 300 BC – 800 AD*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Boud'hors, A. (forthcoming). "Emotions in Coptic Letters of Daily Life", in: C. Kotsifou (ed.), *Emotional Display, Persuasion and Rhetoric in Papyri*.
- Browne, G.M. 1983. *Sortes Astrampsychi* (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana). Leipzig: B.G. Teubner.
- Browne, G.M. 1987. "The Sortes Astrampsychi and the Egyptian Oracle", in: J. Dummer (ed.), *Texte und Textkritik. Eine Aufsatzsammlung* (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 133). Berlin: Akademie Verlag, 67-71.
- Clarysse, W. 1989. "Apollonios: ambtenaar en familievrader", in: P.W. Pestman (red.), *Familiearchieven uit het land van Pharao*. Zutphen: Terra, 84-105 en 168-170.
- Clarysse, W. 1996. "Als het mij niet gegeven is te huwen, geef me dan dit briefje" en "Doehet-zelforakels. Van Astrampsychus tot Napoleon", in: K. Vandorpe en H. Verreth (red.), *Grieken en Romeinen bewegen hemel en aarde. Voorspellen in de Oudheid*. Leuven: Aulos, 56-57 en 67.
- Clarysse, W. (forthcoming). "Emotions in Private Papyrus Letters", in: C. Kotsifou (ed.), *Emotional Display, Persuasion and Rhetoric in Papyri*.
- Clarysse, W. & K. Vandorpe 1990. *Zenon, een Grieks manager in de schaduw van de piramiden*. Leuven: s.n.
- Clarysse, W. & K. Vandorpe 1995. *Zénon, un homme d'affaires grec à l'ombre des pyramides* (Ancorae 14). Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Cummins, R.A. 2002. *International Wellbeing Index*, version 2. Beschikbaar via <<http://acqol.deakin.edu.au>>.
- Depauw, M. 2006. *The Demotic Letter: A Study of Epistolographic Scribal Traditions against their Intra- and Intercultural Background* (Demotische Studien 14). Sommerhausen: Zauzich, 281-284.
- Hoogendijk, F.A.J. & W. Clarysse 1981. *De Sortes van Astrampsychus. Een orakelboek uit de Oudheid bewerkt voor het Middelbaar Onderwijs* (Kleio 11,2, themanummer).

- Huss, W. 2011. *Die Verwaltung des ptolemäischen Reichs* (Münch. Beitr. 104). Munich: Beck.
- J. Helliwell, R. Layard & J. Sachs (eds.) 2012. *World Happiness Report*. New York: The Earth Institute, Columbia University. Beschikbaar via <<http://www.earth.columbia.edu/sitefiles/file/Sachs%20Writing/2012/World%20Happiness%20Report.pdf>>.
- J. Tait, (forthcoming). “Egyptian Exploitation of the Emotions: Examining Later Egyptian Letter-writing”, in: C. Kotsifou (ed.), *Emotional Display, Persuasion and Rhetoric in Papyri*.
- Jagodzinski, W. (2010). “Economic, Social and Cultural Determinants of Life Satisfaction: Are There Differences between Asia and Europe?”, in: *Social Indicators Research* 91 (2010): 85-104.
- Jordan, T.E. 2009. “Source, Method and Surmise: Quality of Life in History”, in: *Social Indicators Research* 94: 227-239.
- Jordan, T.E. 2010. “Quality of Family Life and Mortality in Seventeenth Century Dublin”, in: *Social Indicators Research* 98: 251-263.
- Kotsifou, C. 2009. “Papyrological Perspectives on Orphans in the World of Late Ancient Christianity”, in: C. Horn & R.R. Phenix (eds.), *Children in Late Ancient Christianity*. Tübingen: Mohr Siebeck, 339-373.
- Kotsifou, C. 2012a. “Emotions and Papyri: Insights into the Theatre of Human Experience in Antiquity”, in: A. Chaniotis (ed.), *Unveiling Emotions: Sources and Methods for the Study of Emotions in the Greek World*. Stuttgart: Steiner, 39-90.
- Kotsifou, C. 2012b. “A Glimpse into the World of Petitions: The Case of Aurelia Artemis and her Orphaned Children”, in: A. Chaniotis (ed.), *Unveiling Emotions: Sources and Methods for the Study of Emotions in the Greek World*. Stuttgart: Steiner, 317-327.
- Lopez, A.G. 2013. *Shenoute of Atripe and the Uses of Poverty: Rural Patronage, Religious Conflict and Monasticism in Late Antique Egypt*. Berkeley / Los Angeles: University of California press.
- M. Fleurbaey, E. Schokkaert & K. Decancq 2009. “What Good is Happiness?”, in: *CORE Discussion Papers 2009017*. Louvain-la-Neuve: Université Catholique de Louvain, Center for Operations Research and Econometrics (CORE).
- Manning, J.G. e.a. 2014. *Law and Legal Practice in Egypt from Alexander to the Arab Conquest, 332 BC – 640 AD*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Morris, D. 1979. *Measuring the Conditions of the World's Poor: The Physical Quality of Life Index*. New York: Pergamon Press.
- Naether, F. 2010. *Die Sortes Astrampsychi. Problemlösungsstrategien durch Orakel im römischen Ägypten* (Orientalische Religionen in der Antike 3). Tübingen: Mohr Siebeck.
- Ostroot, N. & W. Snyder 1996. “The Quality of Life in Historical Perspective. France: 1695-1990”, in: *Social Indicators Research* 38: 109-128.
- Pestman, P.W. 1961. *Marriage and Matrimonial Property in Ancient Egypt. A Contribution to Establishing the Legal Position of the Woman* (Pap. Lugd. Bat. 9). Leiden: Brill.

- Préaux, C. 1939. *L'économie royale des Lagides*. Brussels: Fondation égyptologique Reine Elisabeth.
- Ritner, R.K. 1993. *The Mechanics of Ancient Egyptian Magical Practice* (Studies in Ancient Oriental Civilization 54). Chicago: University of Chicago, Oriental Institute.
- Rowlandson, J. (ed.) 1998. *Women and Society in Greek and Roman Egypt: A Sourcebook*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vandorpe, K. 2009. "Archives and Dossiers", in: R.S. Bagnall (ed.), *Oxford Handbook of Papyrology*. Oxford: Oxford University Press, 216-255.
- Vandorpe, K. 2013. "A Happiness Index for Antiquity? Hellenistic Egypt as a Case-study", in: S. Bussi (ed.), *Egitto ?dai faraoni agli arabi. Atti del convegno? egitto: amministrazione, economia, società, cultura dai faraoni agli arabi égypte: administration, économie, société, culture des pharaons aux arabes. Milano, università degli studi, 7-9 gennaio 2013*. Pisa/Roma: Serra, 91-103.
- Vandorpe, K. & S. Waebens 2010. *Reconstructing Pathyris' Archives. A Multicultural Community in Hellenistic Egypt* (Collectanea Hellenistica 3). Brussels: Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten.
- Vandorpe, K., W. Clarysse & H. Verreth 2015. *Greco-Roman Archives from the Fayum* (Collectanea Hellenistica 6). Brussels / Leuven: Koninklijke Vlaamse academie van België voor wetenschappen en kunsten & Peeters.
- Veenhoven, R. 2012. "Does Happiness Differ across Cultures?", in: H. Selin & G. Davey (eds.), *Happiness across Cultures, Science across Cultures: The History of non-Western Science* vol. 6. New York: Springer, 451-469.
- Wallace, S.L. 1938. *Taxation in Egypt from Augustus to Diocletian* (Princeton University Studies in Papyrology 2). Princeton: Princeton University Press.